

Transferències monetàries condicionades a Colòmbia. El programa Más Familias en Acción en un municipi de la zona cafetera

Conditional cash transfers in Colombia. The Más Familias en Acción programme in a town in a coffee growing region

Martha Adiola Morales Vargas¹

ORCID: 0009-0009-5785-0130

María Leonor Morales Vasco²

ORCID: 0009-0002-3693-3526

Recepció: 18/07/23. Revisió: 04/12/23. Acceptació: 14/02/24

Per citar: Morales Vargas, Martha Adiola, i Morales Vasco, María Leonor. (2024). Transferències monetàries condicionades a Colòmbia. El programa Más Familias en Acción en un municipi de la zona cafetera. *Revista de Treball Social*, 226, 39-61. <https://doi.org/10.32061/RTS2024.226.02>

Resum³

En aquest article es presenten els resultats principals de l'estudi dut a terme el 2018-2019 amb el propòsit d'identificar les característiques de la implementació del programa Más familias en Acción (MFA) al municipi de Calarcá, Quindío, Colòmbia, així com la connexió del programa amb el marc de les polítiques socials i les transformacions produïdes en les

1 Administradora de la Universitat del Quindío, Màster en Projectes de Desenvolupament Sostenible de l'Escola d'Administració de Negocis de Bogotà (EAN). Especialista en gestió i mercadeig de la Universitat La Gran Colombia seccional Armenia, i en gestió de la qualitat i normalització tècnica de la Universitat Tecnològica de Pereira. Docent del programa Treball Social de la Universitat del Quindío. mamorales@uniquindio.edu.co

2 Llicenciada en Promoció de la Comunitat de la Universitat del Quindío, Màster en Educació i Desenvolupament Comunitari de la Universitat Sudcolombiana i doctora en Treball Social de la Universitat Nacional de La Plata de l'Argentina. Docent del programa Treball Social de la Universitat del Quindío, i membre del grup de recerca Noviolència, Paz y Desarrollo Humano. marialeonor@uniquindio.edu.co

3 L'article presenta alguns dels resultats de la recerca titulada *Impacto del programa de transferencias monetarias focalizadas Más Familias en Acción en las familias beneficiarias del municipio de Calarcá, departamento del Quindío, durante los años 2016-2017*, finançada per la Universidad del Quindío, Colòmbia.

condicions de salut, habitatge, ocupació i educació de les famílies beneficiàries. La recerca va respectar els principis ètics i bioètics que corresponen i va obtenir el consentiment informat dels participants, va respectar la confidencialitat i ha estat rigorosa en la citació adequada de les autories. S'analitzen les característiques del municipi per donar context als resultats de l'estudi; es fa una revisió del caràcter del programa com a expressió de la tendència de les transferències condicionades, que es van posar en vigor a l'Amèrica Llatina des de finals dels anys noranta del segle passat i principis del segle XXI; i es conclou l'article amb algunes reflexions sobre els encerts i desencerts del programa MFA.

Paraules clau: Política social a Colòmbia, famílies en acció i transferències monetàries condicionades.

Abstract

This paper sets out the main findings of a research study project carried out in 2018 and 2019 designed to identify the implementation features of the Más Familias en Acción programme (MFA – More Families in Action) in Calarcá – Quindío, Colombia, as well as to underline the connection the programme has to the current social policy framework and the transformations brought about for health, housing, work and education among beneficiary families. This research project respected the relevant ethical and bioethical principles and involved securing informed consent from the participants, while maintaining confidentiality and assuring the utmost rigour in the suitable citation of authorship. This paper analyses the characteristics of the town to provide context to the findings of the study. It conducts a review of the nature of the programme as an expression of the trend of conditional transfers, which were put into effect in Latin America from the late 1990s and in the early 21st century. It concludes with a number of final reflections on the successes and failures of the MFA programme.

Keywords: Social policy in Colombia, families in action, conditional cash transfers.

Introducció

El concepte de pobresa és ampli, però en un sentit multidimensional es reconeix com la manca de capacitats, condicions o dotacions inicials de les persones per exercir els seus drets i satisfer les seves necessitats físiques, intel·lectuals i espirituals, que els permetin participar de manera autònoma, lliure i incloent en la societat (Agència Presidencial per a l'Acció Social i la Cooperació Internacional, 2010). Aquest permet comprendre l'horitzó de visibilitat de les polítiques públiques en l'esfera social, l'objectiu de la qual en particular és fer front a la tasca de reduir la pobresa, seguint les directrius d'organismes multilaterals com el Fons Monetari Internacional (FMI) o el Banc Interamericà de Desenvolupament (BID), que es van encarregar, des de l'última dècada del segle xx, de reorientar els aspectes de formulació, disseny, execució i aplicació d'estratègies d'assistència social als països llatinoamericans per promoure el desenvolupament humà, com a condició per acumular capital social.

Aquests canvis s'expressen en diverses direccions, tal com ho assenyala Raczynski (citada per Di Virgili et al., 2012, p. 12): una reducció dràstica dels recursos, principalment els destinats a habitatge, salut i educació; la transferència de funcions d'execució i lliurament de serveis al sector privat; la introducció de mecanismes de mercat en l'assignació de recursos públics, també conegut com a subsidis a la demanda; la implementació de mesures dirigides a reduir programes universals i a focalitzar els recursos en els segments més pobres de la població; el desenvolupament de programes socials compensatoris de situacions de pobresa extrema; l'afebliment del poder dels treballadors i les organitzacions sindicals i un estricte control de l'expressió col·lectiva de les demandes socials.

Així, doncs, a la fi del segle xx i inicis del XXI apareix la que és considerada una nova generació de polítiques socials que s'expressa en programes formulats sobre la base de transferències monetàries condicionades, és a dir, l'atorgament de petites sumes de diners a famílies pobres com a incentiu al compliment de compromisos, com ara l'assistència regular dels nens a l'escola i seguiments nutricionals en centres de salut, establerts com a mecanisme per a la superació de la pobresa, buscant resultats en la disminució de la deserció escolar i la desnutrició infantil, com a avanç en el desenvolupament humà i així, des de la família, la generació de capital social.

A Colòmbia, aquest programa es va denominar *Famílias en Acción* (FA) als seus inicis (anys 2000-2002) i després, cap al 2013-2014, es va començar a dir *Más Familias en Acción* (MFA). La instància governamental responsable del programa és el Departament per a la Prosperitat Social (DPS). Entre el 2018 i el 2019 es va emprendre des de la Universitat del Quindío un estudi per establir les característiques de la implementació de MFA en un municipi en particular (Calarcá, Quindío), la connexió del programa amb el marc de les polítiques socials, així com les transformacions

produïdes en els aspectes de salut, habitatge, ocupació i educació de les famílies beneficiàries.⁴

L'objectiu, doncs, d'aquest article és presentar els principals resultats d'aquesta indagació i aportar elements per a la valoració del programa MFA i la seva contribució en la reducció de la pobresa per via de la generació de capital humà i social.

Però una presentació del programa i les seves característiques pot guanyar claredat si l'antecedeix un retrat del país. D'això és del que s'ocupa l'apartat següent.

Algunes generalitats de la realitat colombiana

"Colòmbia, una nació malgrat ella mateixa" és la manera com el professor David Bushnell va titular una de les seves obres sobre Colòmbia, país que, segons ell,

[...] surt dels esquemes amb què es mira l'Amèrica Llatina des de l'exterior: els dictadors són pràcticament desconeguts, l'esquerra ha estat congènitament feble i fenòmens com la urbanització i la industrialització no van desencadenar moviments populistes de conseqüències duradores; ahora té un sistema bipartidista, una tradició electoral i uns partits polítics que se situen entre els més antics d'Occident, amb institucions pròpies de la democràcia liberal, però també una violència tremenda (Bushnell, 2007, p. 11).

No és el propòsit d'aquest apartat fer una revisió exhaustiva sobre els arguments que sustenten la idea de la conformació precària de Colòmbia com a nació. No obstant això, s'esmentaran alguns elements que després connectaran amb la complexa problemàtica socioeconòmica, ambiental, política, cultural, institucional, i tot això donarà context als resultats de la recerca sobre MFA.

Per a la teoria clàssica la conformació dels Estats Nacionals és el resultat de la confluència d'interessos, costums, tradicions, llengua, religió i pràctiques econòmiques-productives que lliguen els pobles, de manera que estableixen nexes més forts entre si que amb altres grups humans; això els porta a consolidar mercats, per la qual cosa el posterior establiment de fronteres i d'aparells governamentals-estatals n'és el resultat lògic. En el cas de Colòmbia el procés va ocórrer al revés: la determinació dels límits geogràfics-polítics, esdevinguda després del 1819, es va fer acollint poblacions i regions que no tenien interès a independitzar-se de la metròpoli o estaven geogràficament i econòmicament aïllades (Vela et al., 2020, p. 42).

4 Una recerca similar, però entorn del programa Asignación Universal por Hijo, han avançat diverses universitats de l'Argentina, tot amb el propòsit d'ampliar la reflexió sobre els programes socials, el seu caràcter i els efectes generats en la població, que és un dels objectius de la Xarxa de Recerca, Docència i Extensió en Política Social i Treball Social, de la qual formen part diverses institucions d'educació superior de l'Argentina, el Brasil, el Perú, Paraguai i, per Colòmbia, la Universitat del Quindío.

Aquestes circumstàncies històriques, unides al fet que l'Estat no ha estat capaç de cobrir tot el territori, com tampoc de mantenir el monopoli sobre la força, ni de "garantir el respecte dels drets humans de tots els ciutadans, d'assegurar la prevalença il·limitada de la llei i el monopoli en l'aplicació de justícia i de propendir a la preservació de l'ordre instituit" (Garay, 1999, p. 2), han portat al fet que uns certs sectors de la població no accedeixin als béns i serveis que els garanteixin una vida amb dignitat; per això, per a molts colombians la democràcia o la nacionalitat no representen efectes concrets en la vida diària.

Sense una prevalença estricta de la llei en dret es genera un desajust social profund, que deriva en precarietat de la convivència ciutadana i que penetra múltiples instàncies: des de les relacions quotidianes dels individus amb altres individus, grups de ciutadans amb altres grups i amb l'Estat, fins a les relacions entre els ciutadans, grups, organitzacions, partits i l'Estat en l'espai públic, col·lectiu i privat. L'erosió de la convivència ciutadana va donant origen al que Garay (1999) anomena "aculturació de la violència".

Una societat conformada d'aquesta manera, a més amb un profund mestissatge que dilueix les possibilitats d'identitat, almenys la identitat basada en l'ètnia i la cultura, amb una tradició religiosa molt arrelada que privilegia la submissió i l'heteronomia, reproduïx pràctiques imposades per grups poderosos, que fan ús d'aquest poder per atendre els seus propis interessos a costa dels interessos de la resta de la població (Garay, 1999). Això resulta contrari al desenvolupament de la cultura cívica, a l'enfortiment del teixit social i a la prevalença del bé comú (Vela et al., 2020).

La inequitat que resulta d'una societat com aquesta, així com l'escassa densitat dels llaços organitzatius i interpersonals que la violència, entre altres coses, ha contribuït a destruir, reforcen la falta de fe en els altres, el predomini de la racionalitat particular per sobre de la racionalitat pública, que si bé és cert que representa creativitat individual i tenacitat, també representa incapacitat per organitzar-se i per generar projectes conjunts (Vela et al., 2020).

Aquests factors estructurals, units a influències i exigències globals i dels organismes multilaterals, es concreten en problemàtiques socials, i d'altres ordres, que conformen la realitat colombiana. Per exemple, a Colòmbia, igual que a "l'Amèrica Llatina i el Carib, en el que ha transcorregut del segle XXI, el model econòmic neoliberal ha exacerbat la pobresa extrema, els processos migratoris, la violència de gènere, l'exclusió i la polarització social..." (Martínez i Morales, 2021, p. 28). Així, doncs, les dinàmiques econòmiques i polítiques del capitalisme global han transformat dràsticament els sistemes de producció de béns i serveis i les lògiques laborals, amb conseqüències evidents en la deterioració de les condicions de qualitat de vida del gruix de la població, expressades en xifres elevades de pobresa, desocupació i subocupació de persones en edat productiva, restriccions per a l'alimentació sana, nutritiva i suficient i barreres per a l'accés a l'educació superior per als joves de famílies amb escassos recursos econòmics (Martínez i Morales, 2021).

En l'àmbit ambiental, cal esmentar la destrucció dels ecosistemes, associada a activitats d'economies il·lícites, però també a activitats lícites com la mineria, la construcció d'infraestructura, les pràctiques agropecuàries com ara les fumigacions, els monocultius i les seves afectacions a la salut humana i no humana. A això se sumen els impactes relacionats amb l'escalfament global i amb la densitat poblacional en algunes regions. Aquestes problemàtiques estan entrelaçades amb altres, com l'increment de l'amenaça de desastres produïts per la ubicació d'hàbitats humans en zones de vulnerabilitat: sísmica, per lliscaments, per sequeres, incendis, inundacions, entre d'altres (Martínez i Morales, 2021).

En l'àmbit social, les problemàtiques inclouen la desprotecció pensional i de seguretat social en salut de persones que durant la seva vida econòmicament activa s'han dedicat a feines del camp, la mineria artesanal o de l'ocupació informal, amb escassa o cap empara. Els trastorns emocionals i mentals, la ideació i el comportament suïcida, i la depressió tenen entre els adults de més edat, els adolescents i els joves la població més vulnerable (Martínez i Morales, 2021).

Una problemàtica que és comuna a molts altres països és l'associada a la migració, principalment per la demanda de les entitats encarregades de l'atenció a la població, la coordinació que garanteixi el subministrament de béns i serveis bàsics i asseguri la mínima tensió possible enfront dels locals.

Tot i que el 2016 es va subscriure l'Acord de Pau entre l'Estat colombià i les Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia - Exèrcit del Poble (FARC-EP), la veritat és que la implementació de totes les mesures establertes en aquest document ha sofert ensopegades múltiples. La població colombiana encara ha d'apropiar-se del procés, descobrir i defensar la raonabilitat dels pactes i assegurar-se que cala a totes les instàncies de la vida col·lectiva. No obstant això, cal dir que persisteixen violències múltiples, amb molts altres actors, que és necessari continuar conjurant: narcotràfic, delinqüència comuna, corrupció, així com l'exacerbació de conflictes interpersonals, violències basades en el gènere, violències en escenaris quotidians: llar, escola, veïnat, etc.

Aquest és el marc de realitat en el qual opera el sistema de protecció social i el programa MFA a Colòmbia, la presentació succinta del qual ve a continuació.

El programa Más Familias en Acción (MFA) en el marc del sistema de protecció social a Colòmbia

La Llei 789 de 2002 defineix el sistema de protecció social (SPS) com el conjunt de polítiques públiques per disminuir la vulnerabilitat i millorar la qualitat de vida per obtenir com a mínim el dret a salut, pensió i treball. Això connecta amb la idea que la seguretat social ha estat, a Colòmbia, relacionada en gran manera amb el món del treball formal i les possibilitats que aquest ofereix a la població.

L'altre element que conté aquesta definició és la referència al fet que les polítiques públiques poden i han de conjugar-se per atendre els focus de vulnerabilitat que posen en dubte la qualitat de vida de la gent; això evoca l'enfocament de l'atenció i el maneig social del risc que els organismes multilaterals ja esgrimien, des de finals del segle xx, en les recomanacions i orientacions per a la formulació de programes socials a Llatinoamèrica.

En particular, a Colòmbia, el Banc Mundial ja utilitzava l'enfocament teòric de la gestió del risc en les recerques sobre pobresa des d'inicis del segle xxi, per la qual cosa s'entén que amb aquesta lògica s'han formulat recentment els programes que li donen cos al SPS, combinant programes assistencials i promocionals dirigits a atendre les condicions de pobresa i misèria, però també a conjurar la vulnerabilitat de les cases i propiciar la creació de capital social.

És en aquest marc que s'entén que els programes de transferències monetàries condicionades insisteixen a reduir el risc de l'abandó escolar i propiciar la millora de la dieta de les famílies, de manera que puguin evitar-se efectes perversos i de llarg termini que posen en perill el capital humà i social de les famílies. És a dir, el programa MFA apunta al fet que les famílies protegeixin els seus membres més joves dels riscos (Acosta et al., 2015): per exemple, els associats a la cura prenatal, l'atenció al part, la vacunació i la nutrició; però també els riscos per la deserció o la repetició escolar, el treball infantil, entre d'altres. Això explica les exigències del programa perquè les mares assisteixin a controls prenatals, els nens portin un control de creixement i desenvolupament judicis, els esquemes de vacunació estiguin complets i la permanència dins del sistema escolar formal sigui efectiva.

Ara bé, el programa té unes condicions tècniques-administratives que n'orienten l'execució en dependència de les característiques socio-demogràfiques de les municipalitats; aquestes condicions es presenten a l'apartat següent.

El programa MFA a Calarcá

Calarcá és el segon municipi del departament del Quindío, després de la capital, Armenia; està situat en els contraforts de la serralada central, aproximadament a 1.573 msnm i amb una extensió total de 226 km², set dels quals corresponen a l'àrea urbana (Secretaria de Planejament, 2017). El municipi va albergar, segons les projeccions del Departament Administratiu Nacional d'Estadístiques (DANE), per al 2017, el 13,71% del total de la població del Quindío, és a dir, 78.385 persones (DANE, 2019).

Cal esmentar que Calarcá, a la seva àrea rural, acull el 26% de la població rural total del departament, la qual cosa mostra la seva dinàmica activitat productiva, en gran manera relacionada amb el cafè i altres cultius com el plàtan, la mongeta i el blat de moro, així com amb la ramaderia (Secretaria de Planejament, 2017). Des de l'última dècada del segle xx,

Quindío ha impulsat una altra activitat econòmica, com a resposta a la crisi cafetera posterior a la ruptura del pacte de quotes, i és el turisme.⁵

Segons les dades de la Secretaria de Planejament, el 2017 el programa MFA tenia 3.253 famílies beneficiàries a Calarcá, amb un total de 3.902 nens i joves amb suport en nutrició i educació (Secretaria de Planejament, 2017). Del total de nois matriculats als sectors oficial i no oficial (11.994), des de preescolar fins a l'educació mitjana, el 27,2% (3.265) pertanyia a MFA. A principis del 2018, a Calarcá el total aproximat de famílies beneficiàries s'acostava a 3.029,6 que incloïa seleccionades per puntuació de la Red Unidos i nuclis familiars víctimes de desplaçament forçat (on estaven inclosos alguns membres de comunitats indígenes (Morales et al., 2021).

És necessari esmentar que la possibilitat d'ingressar al programa depèn de la puntuació que cada família té al Sistema de Selecció de Beneficiaris de Programes Socials (SISBÉN),⁷ i que el càlcul de les transferències monetàries i els seus imports específics està determinat per diversos factors:

- a. El disseny del programa organitza la totalitat dels municipis del país en quatre grups segons l'Índex de Pobresa Multidimensional (IPM) que té i el seu grau d'urbanització. Al grup 1 hi ha la capital del país, Bogotá; al grup 2 hi ha vint-i-una de les ciutats capitals de departament; al grup 3 es reuneixen els municipis que tenen una incidència inferior al 70% de l'IPM; i, finalment, al grup 4 es troben els municipis amb incidència de l'IPM superior al 70%.
- b. L'import específic de la transferència que rep cada família depèn de l'àrea geogràfica on resideix (urbana o rural), si és família desplaçada per la violència, del nombre de menors que té,⁸ la seva edat i els graus escolars que cursen.
- c. El suport econòmic per a educació s'atorga quan el nucli familiar té menors en edat escolar; per a nutrició els recursos monetaris s'assignen als nens amb edats de zero a set anys. Els pagaments es fan bimestralment, a mes vençut.

El 2018, a Calarcá, el programa reunia famílies la puntuació de les quals, segons el SISBÉN, no sobrepassaven els 32,20, per als qui habitaven àrea urbana, i els 29,03 en zona rural. En atenció al fet que Calarcá se situa en el grup municipal amb l'IPM per sota del 70%, els imports per a aquest any eren els següents, segons Morales et al. (2021), tal com es mostra a la taula 1.

5 A Calarcá, prop del 20% de les microempreses registrades a la Cambra de Comerç es dediquen als serveis d'allotjament i alimentació (Secretaria de Planejament, 2017).

6 L'últim procés d'inscripció i ingrés de famílies beneficiàries es va fer el 2014 (Dahian Gissell Castillo Vargas, entrevista personal, abril 2018).

7 És el sistema que, d'acord amb uns certs criteris tècnics, qualifica la situació socioeconòmica de les famílies i els assigna una puntuació; la puntuació baixa dona a les famílies l'oportunitat d'ingressar als programes assistencials estatals.

8 El nombre màxim de menors pels quals pot rebre suport econòmic una família és tres.

Taula 1. Import de suport econòmic

	Famílies en desplaçament	Famílies SISBÉN - Red Unidos
Suport econòmic per a nutrició	\$168.250 aprox.	\$144.250 aprox.
Suport econòmic per a nens en transició	\$48.000 aprox.	\$48.000 aprox.
Suport econòmic per a nens de 1r a 5è de primària	\$36.150 aprox.	\$36.150 aprox.
Suport econòmic per a nens de 6è a 8è grau	\$84.150 aprox.	\$72.200 aprox.
Suport econòmic per a nois de 9è i 10è grau	\$96.150 aprox.	\$84.150 aprox.
Suport econòmic per a nois de grau 11è	\$132.250 aprox.	\$120.200 aprox.

Font: Elaboració pròpia a partir de la informació subministrada per la Professional Enllaç Municipal⁹ en entrevista personal.

Si bé l'últim moment d'inscripció de famílies al programa va ser el 2014, és clar que una família pot perdre el dret als suports econòmics de MFA; això passa quan s'incompleix algun dels compromisos següents: garantir la matrícula dels nens en una institució educativa; tenir assistència mínima del 80% al total d'hores de classe cada mes; mantenir als nens de zero a set anys en control de creixement i desenvolupament i amb l'esquema de vacunació al dia. Ara bé, com demostra cada família el compliment d'aquests compromisos? Presenta davant l'oficina municipal de MFA el carnet de creixement i desenvolupament que l'entitat de salut li genera a cada nen i el document que les institucions educatives expedeixen certificant l'assistència a classe.

Una particularitat que va desenvolupar la Professional Enllaç Municipal a Calarcá és que, en coordinació amb les institucions educatives, promou les escoles de pares en les quals s'aborden temes relacionats amb salut bàsica familiar, lideratge, resolució de conflictes, entre d'altres. Aquest és un aspecte interessant perquè la contribució a la formació de capital humà i social no es delega exclusivament a l'educació formal que

9 El programa MFA preveu una figura denominada Enllaç Municipal, que és la persona encarregada d'entaular els vincles entre el programa i les famílies beneficiàries. S'ocupa dels detalls administratius i logístics per a la inscripció de les famílies, l'elecció de les mares líders per part de les mares titulars del programa, a més de coordinar el procés de capacitació que reben les mares líders i de la formació que elles, al seu torn, agencien als seus entorns immediats amb la població de base. Presenta informes, estableix relacions interinstitucionals, coordina reunions de planejament i és la figura davant la qual acudeixen els beneficiaris per resoldre inquietuds sobre els termes i l'execució del programa.

reben els nens, adolescents i joves a les institucions educatives, sinó que també es procura la formació dels adults membres de les famílies a través d'iniciatives d'educació informal (Morales et al., 2021).

Un altre aspecte interessant té a veure amb la dinamització que el programa MFA, des del seu disseny, preveu en propiciar l'elecció de mares líders (una per cada cent famílies), líders que es nomenen en assemblea general municipal que es convoca cada dos anys. Elles conformen el comitè de mares líders que reben formació en temes diversos, amb base a la qual executen sessions educatives i trobades pedagògiques amb la població de base a cada barri, en un exercici de rèplica i de compartir informació (Morales et al., 2021).

Aquestes estratègies, tot i que de manera tímida, podria dir-se que apunten a la generació de capital humà (habilitats, destreses, sabers), ja que, com ja s'ha esmentat més amunt, es procura la difusió d'informació sobre resolució de conflictes i salut familiar, així com elements bàsics de control sobre riscos presents en els entorns veïnals i que afecten la salut.

Les estratègies també apunten al capital social, que per a Uphoff (citada per Saiz i Rangel, 2008, p. 34), té formes estructurals (per exemple, les regles i rols formals i informals que guien les accions i decisions dels grups socials i afavoreixen l'intercanvi i la cooperació) i formes cognitives (és a dir les normes, valors, creences i actituds que es dirigeixen als altres). Ara bé, Putnam (citada per Saiz i Rangel, 2008, p. 36) assumeix el capital social com el nivell de participació social en organitzacions de petita escala que generen normes de reciprocitat generalitzades (Morales et al., 2021).

Bé sigui seguint a Uphoff o a Putnam, s'observa en la cerca del desenvolupament de les habilitats i capacitats de les famílies, afavorit per les mares líders, la intenció d'incidir a través de les seves agrupacions en les decisions relacionades amb la salut i l'educació en els seus entorns comunitaris, però també incidir en les decisions de l'ordre municipal a través de l'assemblea que conformen les famílies beneficiàries del programa MFA i amb les quals dialoguen les entitats que intervenen en la seva execució (les diferents secretaries municipals, les institucions de salut, d'educació, l'Institut Colombià de Benestar Familiar (ICBF), entre d'altres). És a dir, una aposta per l'incentiu a aquelles pràctiques que donen forma a la categoria capital social.

Però què va trobar l'estudi que va donar origen a aquest article? Quines són les característiques de les famílies beneficiàries del programa MFA al municipi de Calarcá? I com es va dur a terme la recerca? Això s'abordarà a l'apartat següent.

Metodologia

L'estudi que dona origen a aquest article va ser de tall transversal, va fer servir un disseny metodològic descriptiu, la mostra del qual es va seleccionar amb base als següents criteris: ser resident del municipi de Calarcá, estar vinculat al programa Más Familias en Acción i ser mare

titular del programa. Es va utilitzar un mostreig no aleatori que es podria descriure com del tipus bola de neu i del tipus casos disponibles. Aquests van ser els més adequats pel fet que el DPS guarda amb zel estricte la informació dels beneficiaris del programa MFA, de manera que davant la impossibilitat d'obtenir la llista de beneficiaris del programa i, encara menys, els seus domicilis o dades de contacte, l'equip investigador va decidir recórrer a fonts primàries.

En aquest marc, es va buscar suport en les mares líders, que van ajudar a situar altres beneficiaris, aquests uns altres i així successivament. La mostra es va atendre, per tant, al criteri ALAP (*as large as possible*). ALAP és el criteri que assisteix als investigadors en aquells casos en què, com el de la recerca de base d'aquest article, no es té la possibilitat d'accedir als informants per absència de dades de contacte o aquests informants refusen participar-hi, per evitar possibles conseqüències en la permanència al programa.

Aquest últim assumpte va ser tractat de manera especial per part dels investigadors i el compromís de confidencialitat i ús de les dades exclusivament per a fins acadèmics, sense fer referència a famílies específiques, va ser el mecanisme adoptat per donar garantia i tranquil·litat als informants. Per això els resultats mostren xifres generals, no seguiment específic a nuclis familiars en particular.

El consentiment informat va ser l'instrument que es va dissenyar i en el qual es va deixar explícita l'oportunitat de cada informant participant a l'estudi de romandre-hi o retirar-se'n en el moment que considerés necessari.

Aquests elements del component ètic, bioètic i d'integritat científica es van tenir presents al llarg de l'estudi; a més, es va tenir una precaució particular de no envair la intimitat de les mares líders i les seves famílies, indagant aspectes sensibles. Per això, les dades recollides van apuntar a aspectes generals sobre la situació socioeconòmica, l'escolaritat, les causes de morbiditat, la tinença i la dotació física dels llocs de residència. Sempre va ser possible per als informants abstenir-se de respondre aquelles qüestions amb les quals no estaven a gust.

Amb això com a teló de fons, es va recórrer a diverses fonts d'informació i diversos instruments: un per a la recollida de dades, tipus enquesta, que va ser resposta per les mares titulars i en la qual es va recollir informació socioeconòmica, principalment. També es va revisar informació estadística i documental, dades socioeconòmiques i demogràfiques del municipi de Calarcá, disponibles als anuaris estadístics publicats per la Secretaria de Planejament. Es va aconseguir accedir a les llistes de població SISBÉN, a fi d'obtenir informació sobre les condicions de vida de les famílies; aquestes llistes es van creuar amb la llista d'informants que van accedir a participar a la recerca, per així establir una espècie de línia base, que permetés contrastar les condicions inicials en relació amb les quatre variables de l'estudi: ocupació, habitatge, salut i educació.

Es va passar una enquesta a les mares titulars (153 en total) aprofitant els espais de benestar comunitari amb què compta l'entitat que

administra el programa; aquests espais són l'assemblea municipal de Más Familias en Acción, el comitè de mares líders i les trobades pedagògiques, instàncies on els beneficiaris exerceixen els seus drets a la participació social i comunitària. De la mateixa manera, es van dur a terme visites (130 en total) als barris als domicilis de les famílies informants i es va registrar la informació sobre aspectes d'habitatge i entorn veïnal en un instrument de recopilació de dades.

Així, doncs, les 153 famílies (de 3.029) que es van incloure segons el criteri ALAP tenen una representativitat, des del càlcul d'error, que permet concloure que aquesta mostra s'allunya molt poc de tota la població.

Resultats: característiques dels beneficiaris del programa MFA a Calarcá

És un dels principis d'acció del DPS, organisme encarregat del programa MFA, el zel estricte amb el qual guarda la informació socioeconòmica i demogràfica dels beneficiaris, per la qual cosa crear una línia base amb dades ofertes pel DPS va ser impossible per a aquest estudi. D'altra banda, atès que les institucions educatives no fan seguiment especial als nens i joves matriculats i beneficiaris del programa, ja que només registren l'assistència a classe ja que això és el que han de certificar, la informació que podien proveir era limitada. Per part seva, la informació consolidada que manegen les institucions de salut no està discriminada segons si els usuaris són beneficiaris o no de determinats programes; per tant, per establir qui és i qui no és beneficiari de MFA calia consultar-ho a la història de cada pacient, però aquests documents són confidencials i només s'hi pot accedir amb ordres judicials o en casos extremament especials (Morales et al., 2021).

Tot això per dir que va ser a partir de dades generals ofertes pel SISBÉN (aquestes sí d'accés públic) i la Secretaria de Planejament i Infraestructura de Calarcá, corresponent a l'any 2009 (la informació més actualitzada de la qual es disposava), juntament amb la informació obtinguda per mitjà dels instruments que va dissenyar aquest estudi, que es va poder fer un retrat de la població, les seves condicions demogràfiques i les quatre variables de les quals es va ocupar: salut, educació, habitatge i ocupació.

Ja s'ha dit abans que, a principis del 2018, al municipi de Calarcá hi havia un total aproximat de 3.029 famílies beneficiàries, situades al nucli urbà i l'àrea rural, inclosos els corregiments de La Virgínia i Barcelona. Que el 71% d'aquests nuclis familiars són nombrosos, és a dir, que tenen més de quatre membres, molts d'ells joves. És així com el 80% de la població total està per sota dels quaranta anys d'edat, el 56% no sobrepassa els vint-i-cinc anys, la qual cosa indica que són famílies joves, amb adults en edat de treballar (54%), amb nens en edat escolar (dels sis als disset anys) que representen el 37% del total.

Una mica més de la meitat dels adults (55%) s'ocupa en el treball productiu i remunerat, bé sigui com a operaris en manufactures locals,

artesans, vigilants i obrers de la construcció, o en labors agropecuàries i el servei domèstic. Dels 165 adults que declaren alguna vinculació laboral o activitat econòmica independent, el 69,7% ha romàs més d'un any a la mateixa feina i d'aquests la meitat porta més de quatre anys al mateix lloc. No obstant això, en revisar els tipus de contractació es troba que el 18% té contracte a terme indefinit i el 9,7% a terme fix, la qual cosa deixa un ampli percentatge sense contracte formal de treball, amb contractes verbals o que són treballadors per compte propi.

Això té com a conseqüència, entre altres coses, que la relació amb el sistema de seguretat social, per la via contributiva, no és la majoritària (el 75% admet que no es fan en el seu nom aportacions en salut al sistema), per la qual cosa és fàcil suposar que la seva connexió amb el sistema de salut es fa per mitjà del règim de subsidi.

El 42% dels adults titulars del programa MFA afirma dedicar-se a les tasques de casa, és a dir, activitats pròpies de la cura que inclouen: cuinar, rentar roba, netejar la casa, cuidar les persones grans i els membres de la llar que pateixen alguna malaltia o limitació física o cognitiva, ocupar-se dels nois que van a escola, anar a comprar, pagar factures, etc. Activitats totes que recauen gairebé exclusivament en les espatlles de dones i per les quals no reben remuneració.

El 30% de la població adulta va deixar a mitjà terme els estudis primaris o secundaris i una fracció no compta amb cap escolaritat, assumpte que pot tenir influència en la manera com s'insereixen al mercat laboral, és a dir, que les tasques que exerceixen, i que s'han esmentat més amunt, tenen com a característica que no requereixen mà d'obra qualificada i, probablement, això està relacionat amb les remuneracions: el 71% de les famílies reporta ingressos equivalents al salari mínim legal mensual vigent o menys.

En relació amb la procedència dels membres de les famílies, la tercera part prové de zones com la costa atlàntica, Caldas, Antioquia i Valle del Cauca. Cal recordar que el Quindío és un departament principalment, no exclusivament, receptor de població que per diverses dinàmiques de violència en els territoris és expulsada i es veu compel·lida a buscar refugi; d'aquesta població, un percentatge retorna als seus llocs d'origen quan les circumstàncies així ho permeten, un altre percentatge continua movent-se a altres zones i alguns arrelen en el departament i construeixen nous projectes de vida. Cal recordar que MFA compta entre els seus beneficiaris la població víctima de desplaçament forçat.

Segons les estadístiques de la Secretaria de Planejament del municipi de Calarcá (2017), el 83% dels nens, nenes i adolescents que estaven dins del programa MFA rebien el suport escolar (destinat per als qui estan en transició, bàsica primària, bàsica secundària i mitjana). En aquesta recerca aquest percentatge és del 79%, mentre que el 21% rep suport en nutrició (nens fins als set anys d'edat). Ara bé, d'aquests nois que estaven al sistema escolar formal, el 97% ja hi havia ingressat abans que les seves famílies pertanyessin a MFA, mentre que només l'1,5% es va incorporar una vegada es va fer beneficiari del programa. Però hi ha una dada interes-

sant: el 45% dels nens fa activitats extraescolars ara que són beneficiaris de MFA: activitats esportives i artístiques, principalment música, ball i arts plàstiques, complementen la seva formació acadèmica.

La corresponsabilitat familiar en l'ingrés i manteniment dels menors en el sistema d'educació sembla que és una tasca que flueix amb més facilitat, igual que el fet d'utilitzar el suport econòmic per diversificar el menú que ingereix la família o la compra de calçat, vestuari i útils escolars per als nois; pel que sembla no passa el mateix amb l'assistència a controls de creixement i desenvolupament, com s'esmenta tot seguit.

L'afiliació a empreses promotores de salut (EPS) aconsegueix el 99%. L'atenció per als nens (en un 92%) l'ofereixen els centres de salut i l'Hospital La Misericordia, és a dir, les entitats estatals de prestació de serveis de salut. El programa MFA exigeix a les famílies la corresponsabilitat de mantenir els menors fins als set anys en control de creixement i desenvolupament; aquesta població ascendeix al 21%, però segons les xifres obtingudes en aquest estudi el 10% és atès cada mes i l'11% hi assisteix cada dos o tres mesos, mentre els altres només en cas de malaltia o accident. A partir de rebre el programa MFA, un 60% dels nuclis familiars admet que porta els nois amb més freqüència a l'atenció en salut; en els altres casos, pel que sembla el programa no ha incidit en la presència més gran dels nens al sistema de salut (Morales et al., 2021).

En relació amb l'habitatge, les xifres són interessants: el 57% dels nuclis familiars que van participar en l'estudi reporten tenir propietat sobre l'habitatge en la qual resideixen o estar pagant el crèdit amb el qual la van obtenir. Mentrestant, hi ha un 39% que viu d'arrendament.

És necessari esmentar que el departament del Quindío és una de les regions del país que compta amb una alta cobertura de serveis públics domiciliaris. Això explica que els habitatges de la població beneficiària de MFA tingui, en un 96%, disponibles els serveis d'aigua potable i clavegueram, així com energia elèctrica en un 98%, gas domiciliari en un 77% i recollida d'escombraries en un 90%.

Els adults cap de família afirmen que la preocupació que afronten en saber-se proveïdors dels elements que la família necessita –aliments, arrendament, estris escolars, transport, obligacions creditícies o tributàries i altres– es veu una mica alleujada en rebre bimestralment el suport econòmic del programa, perquè si bé aquest ha de ser invertit exclusivament en béns dirigits als nens, el fet de tenir coberts o parcialment coberts aquests deures els permet afrontar altres despeses, per exemple, l'adquisició d'electrodomèstics o les reparacions locatives als habitatges.

És comú que la població en aquesta zona del país assumeixi que materials com el ciment, el maó, l'Eternit, el zinc, la teula de fang o la ceràmica són sinònims de progrés, que un habitatge és de més bona qualitat quan està fabricat amb aquests materials, per això l'estudi ha trobat que el 92% de les residències tenen parets, sostres i pisos d'aquests materials. Això significa que, en aquest aspecte, un percentatge considerable de les famílies beneficiàries de MFA exhibeixen condicions no precàries (com les que preveu l'índex de Necessitats Bàsiques Insatisfetes (NBI)). No ocorre

així amb l'amuntegament, perquè 89% dels habitatges té entre una i tres habitacions i si es creua aquesta informació amb el nombre de membres de la família (el 71% té quatre o més membres) es té com a resultat una alta pressió sobre les habitacions (Morales et al., 2021). Encara que, com es veurà més endavant, aquesta situació té més bones xifres que en el passat.

Ja s'ha dit més amunt que el servei de recollida d'escombraries cobreix el 90% de les cases. No obstant això, als voltants d'alguns habitatges hi ha condicions evidents que poden afectar la salut i afavorir la reproducció de vectors: residus sòlids mal disposats, fum, aigües estanca-des i granges d'animals domèstics en percentatges que van del 8 al 12%.

Cal tenir en compte que algunes de les famílies que van participar a l'estudi habiten la zona rural (14%), per la qual cosa és comprensible la presència d'animals de granja i limitacions en la recollida d'escombraries per part de l'empresa d'higiene; no obstant això, en el 27% dels habitatges es van evidenciar escombraries als voltants, una pràctica inadequada i bastant estesa consistent a treure de casa els residus sòlids fora dels horaris de recollida; això propicia l'arribada de rosegadors i carronyers que dispersen les deixalles, la qual cosa pot convertir-se en focus de problemes de salut i d'altercats veïnals, a més de les conseqüències pecuniàries que podrien sobrevenir per a les famílies per via de les multes ambientals.

Ara bé, l'equip investigador va considerar interessant fer una comparativa entre les condicions que les famílies tenien en relació amb les quatre variables d'interès (salut, educació, ocupació, habitatge) en ingressar al programa i les que van reportar durant l'estudi, però com ja s'ha esmentat pàgines enrere, el DPS guarda amb zel aquesta informació, per la qual cosa es va optar per fer la comparativa amb les famílies que van contestar l'enquesta de l'estudi i que estaven a la base de dades lliurada per l'oficina del SISBÉN del municipi de Calarcá, i es va aconseguir tenir coincidències en vint-i-tres famílies.

A partir de la informació analitzada pel grup de recerca i la línia base SISBÉN (informació del 2009), es va dur a terme una comparativa de les variables similars a cada qüestionari sistematitzat, amb la finalitat d'aconseguir informació d'un punt inicial (SISBÉN) i el punt d'anàlisi de la recerca, és a dir, la descripció de l'estat actual (2018) dels beneficiaris en diversos aspectes.

Les taules següents presenten la variació positiva entre les dades SISBÉN i les dades de la recerca de la qual s'ocupa aquest article. Excepte en l'esfera d'ocupació laboral de la població, perquè es mostra disminució en el nombre de persones que declaren tenir activitat laboral remunerada, la qual cosa contrasta amb el fet que els ingressos familiars es mostren més elevats que en la línia base, és a dir que estan molt més pròxims al salari mínim legal mensual vigent del que estaven el 2009.

Les dades obtingudes requereixen, òbviament, qualificació a partir de l'accés a més informació de línia base, com la que custodia el DPS, perquè les variacions d'un punt a l'altre poden estar connectades amb la vinculació de la família al programa MFA, però també es poden deure a la conjunció d'altres condicions. Són, no obstant això, elements que motiven

Estudis. A fons

Transferències monetàries condicionades a Colòmbia. El programa Más Familias en Acción en un municipi de la zona cafetera

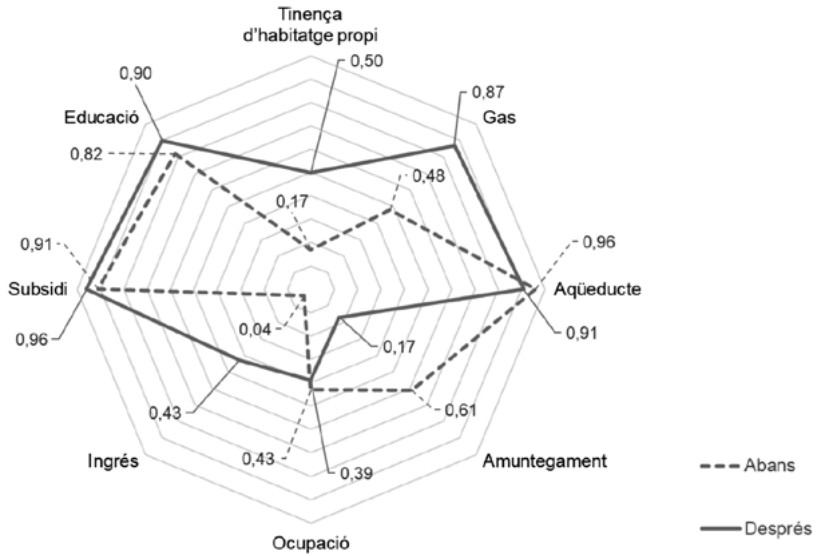
recerques posteriors. Seguint a Morales et al. (2021), les variacions més significatives es presenten a la taula 2 i als gràfics 1, 2 i 3:

Taula 2. Contrast en la situació de las famílies beneficiàries

Aspectes que marquen l'impacte de Más Familias en Acción	Probabilitat	Variància	Error
Tinença d'habitatge propi (abans)	0,17	0,14	0,14
Tinença d'habitatge propi (després)	0,50	0,25	0,19
Si tenen gas domiciliari (abans)	0,48	0,25	0,19
Si tenen gas domiciliari (després)	0,87	0,11	0,13
Amuntegament superior a tres persones per habitació (abans)	0,61	0,24	0,18
Amuntegament superior a tres persones per habitació (després)	0,17	0,14	0,14
Afiliació a salut abans de MFA (subsidiada)	0,91	0,08	0,11
Afiliació a salut després de MFA (subsidiada)	0,96	0,04	0,07
Ocupació abans de MFA (amb feina)	0,43	0,25	0,19
Ocupació després de MFA (amb feina)	0,39	0,24	0,18
Nombre de nens en edat escolar que assisteixen a l'escola (abans)	0,82	0,15	0,15
Nombre de nens en edat escolar que assisteixen a l'escola (després)	0,90	0,09	0,11
Ingrés familiar segons salari mínim (abans)	0,04	0,04	0,07
Ingrés familiar segons salari mínim (després)	0,43	0,25	0,19

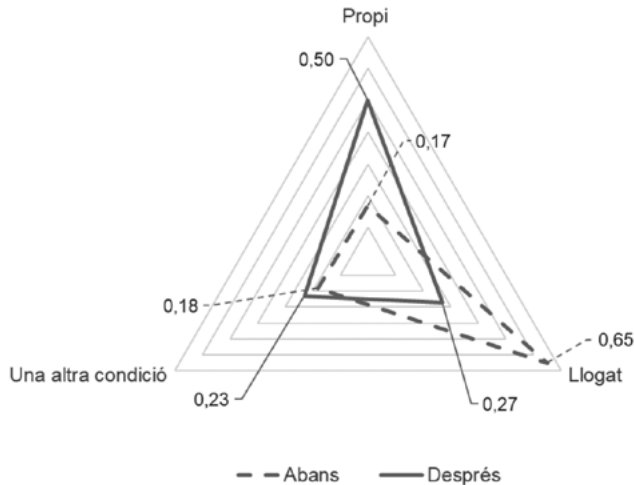
Font: Elaboració pròpia.

Gràfic 1. Variables que marquen l'impacte del programa en vint-i-tres famílies analitzades

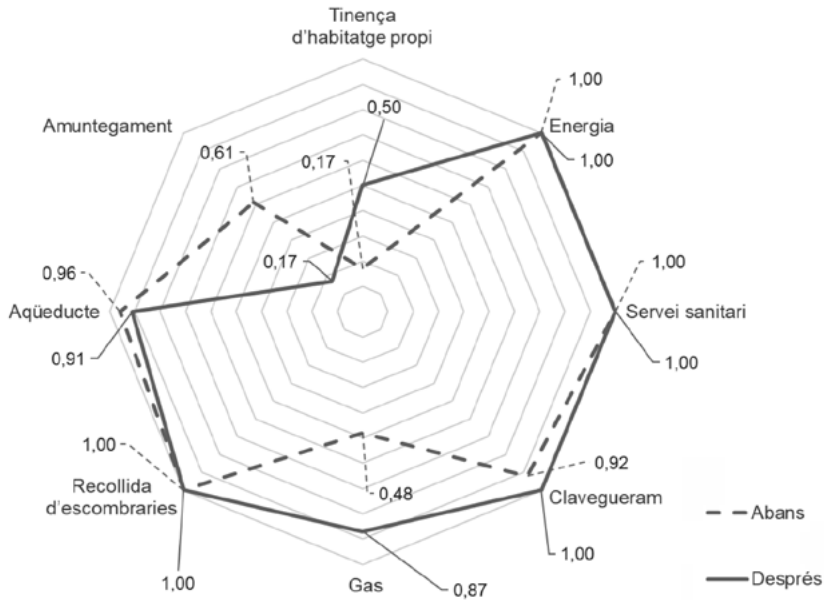
Font: Elaboració pròpia.

Gràfic 2. Tinença d'habitatge

Font: Elaboració pròpia.

Gràfic 3. Habitatge

Font: Elaboració pròpia.

Les variacions notòries es troben en: educació, on es va calcular pel nombre de nens en edat escolar que assisteixen a les institucions educatives i l'increment es va situar en un 9,75%; en salut, es va analitzar per l'afiliació de les famílies al sistema (règim contributiu i règim en subsidi), que es va incrementar un 5,5%; quant a habitatge, es va tenir en compte la provisió de serveis bàsics, l'amuntegament i la tinença –hi ha un augment significatiu en la tinença (augmenta el nombre de propietaris en 194%)–; quant a l'amuntegament,¹⁰ es va reduir un 72% en comparació amb les dades SISBÉN; i quant a la provisió de serveis públics, específicament gas domiciliari, l'augment d'usuaris va estar en 81%; de la banda dels ingressos econòmics, en 975% van augmentar les famílies que van elevar els seus ingressos al nivell del salari mínim mensual legal vigent.

10 Que es mesura pel nombre de persones per habitació, tenint com a referència la metodologia NBI, utilitzada a Colòmbia pel DANE: aquesta considera que una situació d'amuntegament crític és quan als habitatges hi ha més de tres persones per habitació (excloent-ne la cuina, el bany i el garatge).

Discussió i conclusions

És necessari insistir en recerques que proveeixin dades de línia base. Ara bé, això es complica una mica quan a les dependències governamentals no es disposa d'informació actualitzada, això a causa de dinàmiques complexes (disputes entre faccions polítiques que alenteixen els processos interns de l'administració, inestabilitat del personal professional i tècnic que dissenya i/o executa els programes, prioritització d'algunes àrees i tasques per sobre d'unes altres, etc.) que no es poden tractar amb profunditat en aquest espai, però que és crucial atendre per imprimir eficiència en l'acció institucional, la qual cosa inclou l'avaluació de programes com Famílias en Acción.

No obstant això, el que s'ha esmentat al llarg d'aquest article ofereix elements específics a tenir en compte per millorar en la intenció de generació de capital humà i capital social; però també ofereix elements generals per pensar la lògica amb la qual es dissenyen programes com aquest i si realment creen les condicions perquè les famílies abandonin l'estat de pobresa.

En aquest marc, bé valen algunes paraules finals.

Des de la seva formulació, el programa MFA declara la seva intenció de contribuir a la creació i acumulació de capital humà (destreses, experiències o formació de les persones) i capital social (regles i rols formals i informals que guien les accions i decisions dels grups socials i afavoreixen l'intercanvi i la cooperació; normes, valors, creences i actituds com la solidaritat, confiança, cooperació i generositat que es dirigeixen als altres; també entès com el grau de participació social en organitzacions de petita escala que generen normes de reciprocitat generalitzades). Ja s'ha fet referència a aquests conceptes en apartats anteriors.

El programa MFA té la intenció de tributar a l'augment de capital humà per la via de l'exigència que nens i joves romanguin en el sistema educatiu, però també pot afirmar-se, per al cas de Calarcá, que la labor de formació sobre educació familiar, salut bàsica, lideratge, seguretat alimentària, entre altres temes, a través del comitè de mares líders i les trobades pedagògiques que es programen periòdicament a cada barri, contribueix a la formació de capital humà, principalment entre les dones mares titulars que assisteixen als espais.

Davant del capital social, segons els plantejaments teòrics esmentats, la formulació genèrica del programa no és tan evident, però les característiques de la seva execució a Calarcá són intencionals en aquest sentit, si es vol més per acció i insistència de la professional que fa les vegades d'enllaç, que motiva l'assistència de les dones, la generació de llaços de cooperació veïnal, reconeixement dels programes governamentals i de les opcions que des d'allà s'ofereixen a les famílies i els barris.

També actuen aquests espais de formació com a moments de trobada i de compartir informació i inquietuds entorn de la mecànica d'operació del programa específic i d'altres programes d'atenció i assistència,

la qual cosa es tradueix en una eina perquè la població conegui les rutes i els protocols al voltant dels quals s'organitza l'operació de l'Estat i això, encara que en un nivell bàsic, és una manera de participació, tal com ho planteja Esperanza González (1995).

Tornant a l'escolarització i la retenció dels nens i joves en el sistema educatiu com a propòsit del programa, cal dir que aquesta és una decisió de les famílies, fins i tot abans que es facin beneficiàries de MFA, i això atén diverses circumstàncies.

En primer lloc, l'oferta d'institucions educatives pròximes al lloc de residència és bastant àmplia, al Quindío i a Calarcá en particular, en comparació amb altres regions del país. Les distàncies que han de recórrer els nens per anar de les seves residències a l'escola no són tan grans com sí que pot ocórrer en ciutats intermèdies o en les capitals de departament.

En segon lloc, l'accessibilitat gratuïta al sistema educatiu públic en els nivells de preescolar, bàsica primària, bàsica secundària i mitjana, més l'existència de restaurants escolars i l'oferiment del Pla d'Alimentació Escolar (PAE), bé sigui amb refrigeri o esmorzar, més el lliurament d'uniformes i estris escolars per part d'algunes administracions municipals, la posada a disposició, per exemple, a la zona rural, de transport per als escolars, són qüestions que els pares o cuidadors tenen a favor per incloure els nens en el sistema educatiu formal.

En tercer lloc, no es pot desconèixer l'interès d'algunes famílies en l'adquisició i acumulació de cert capital cultural (títols acadèmics, per exemple). Per a moltes, que algun dels nois arribi a l'educació superior és una aspiració davant la qual diverses generacions (avis, pares, germans) estan disposats a sacrificar els ingressos que podrien aportar els nens i joves si es vincuessin al mercat de treball, i més aviat afavoreixen la seva permanència a l'escola i el col·legi com a preàmbul a la universitat.

En revisar les xifres es troba que, efectivament, no hi ha variacions significatives entre l'assistència a l'escola abans de rebre el suport econòmic i després de rebre'l; ja un estudi d'avaluació del programa Familias en Acción Rural (Departament Nacional de Planejament, 2008) havia mostrat impactes petits en aquest sentit. Llavors, el suport econòmic condicionat atén el risc de l'abandó escolar, però no és clar que la permanència en el sistema educatiu formal es tradueixi en una transformació de la manera com les famílies entenen l'educació dels nois, si com a via d'ascens social i fuga a la pobresa o simplement com el compliment de l'exigència que la llei fa de tenir els nens en el sistema, sota pena d'incórrer en maltractament, desídia o abandó (Morales et al., 2021).

Bé valdria, doncs, desenvolupar dispositius que des del programa MFA fessin seguiment en particular a l'acompliment escolar dels nens i joves, de manera que es pugui retre compte d'indicadors i impacte del programa més enllà de l'assistència a les aules; per exemple, l'acompanyament en la identificació d'habilitats i talents, en el desplegament o potenciació d'aquestes capacitats, en l'estructuració de projectes de vida, etc., que li donin forma a cursos de vida individual, familiar i col·lectiva que busquin amb fermesa la superació de l'estat de pobresa.

Lamentablement, en algun sector de la població es pot endevinar que l'educació dels nois s'entén com un mer exercici per no incórrer en processos judicials de pèrdua de custòdia per abandó o desídia, i això està correlacionat amb les reflexions que autors com Garay (1999) ja feien, des de finals del segle anterior, sobre el que ell anomena "aculturació mafiosa", és a dir, la formació d'un conjunt de valors, principis i fonaments que regeixen les conductes de determinats grups poblacionals, per exemple els associats a la il·legalitat, i que van sotmetent o supeditant gradualment els valors i comportaments d'altres grups.

Un conjunt de valors que exalta la il·legalitat, el trencament o desconeixement de les regles de joc socials, les infraccions de la llei, la cerca de la riquesa ràpida sense importar si els mitjans són *non sanctos*, la justícia per mà pròpia, el menyspreu pel treball i per la formació acadèmica, molt lligat al món del tràfic d'estupefaents, que innegablement ha exercit un paper en l'exacerbació de la violència, la corrupció, el clientelisme i ha calat en l'imaginari de la població, fins al punt que aquest estil de vida s'alça com a ideal al qual aspiren molts, sobretot entre les generacions joves, per als qui l'educació formal no és cap mecanisme d'ascens social, com sí que ho era en èpoques anteriors (Garay, 1999).

De fet, per a molts avui dia estudiar no és una prioritat, perquè la connexió amb el mercat laboral formal és incerta, o és sinònim d'explotació (moltes hores de feina i remuneracions baixes) i per això mateix a vegades no desitjable.

Els nexes d'alguns sectors de la població amb xarxes d'il·legalitat substitueixen la necessitat de la formació educativa pel desplegament d'un altre tipus d'habilitats. A això cal agregar que la vinculació al món del treball, en les actuals circumstàncies sociohistòriques, per a més de la meitat de la població en edat de treballar a Colòmbia es fa a través de la informalitat, que no és exigent quant a escolaritat (Morales et al., 2021).

Es pot esmentar un element final i és que, encara que en el disseny del programa MFA s'explicita l'objectiu que la població conjuri els riscos que afronta i avanci socioeconòmicament de manera que abandoni l'estat de pobresa, aquest propòsit no sembla que sigui intencional en tota la població beneficiària del programa, que més aviat procura mantenir les condicions que li garanteixin la puntuació baixa SISBÉN i així romandre a MFA. D'aquí que alguns nuclis familiars consideren que una millora en aspectes de la vida familiar, laboral o l'adquisició de béns modificaria la seva qualificació dins del sistema de selecció de beneficiaris de programes socials i els deixaria fora del programa.

Passa, per exemple, amb la vinculació al sistema de salut per compte d'un contracte de treball formal. Algunes famílies assumeixen que passar del règim de subsidi al contributiu posa en risc la seva permanència a MFA, perquè millora la seva situació, pot fer que la seva puntuació SISBÉN augmenti i la conseqüència és que en seria exclosa. Així, doncs, la reticència a la contractació formal, a l'afiliació al règim contributiu de seguretat social són comportaments que responen al temor esmentat.

Això és una cosa que renyeix obertament amb la declaració de propòsits del programa, el component de promoció social i la cerca de la superació de la pobresa, per la qual cosa a l'hora de dissenyar aquestes polítiques i programes aniria bé pensar mecanismes perquè quan les famílies aconseguixin millores en les condicions socioeconòmiques no siguin "castigades" excloent-les dels programes, i més aviat sigui aplaudida i premiada la gent que aconseguix superar la misèria i la pobresa i sobretot que aconseguix mantenir-se'n fora.

Aquestes reflexions els competeixen a tots aquells actors que intervenen en el disseny, planejament, execució, seguiment i avaluació de programes i polítiques socials, especialment als professionals socials la tasca dels quals es mou entre diversos nivells d'acompliment (micro, meso, macro). Canviar la lògica dels programes socials i entendre la manera com les persones han après a moure's dins d'aquestes lògiques per treure'n rèdits, per mantenir l'estat de coses o per afavorir diversos idearis, lluny de ser un assumpte només dels qui dissenyen la política, constitueixen desafiaments per als qui es mouen en el camp de la gerència social avui.

Referències bibliogràfiques

- Acosta Navarro, Olga Lucía; Forero Ramírez, Nohora, i Pardo Pinzón, Renata. (2015). *Sistema de protección social de Colombia. Avances y desafíos*. CEPAL.
- Agència Presidencial para a l'Acció Social i la Cooperació Internacional. (2010). *El camino recorrido: Diez años de Familias en Acción*. APC.
- Bushnell, David. (2007). *Colombia, una nación a pesar de sí misma*. Planeta.
- Departament Administratiu Nacional d'Estadístiques. (2019). *Boletín técnico: Pobreza multidimensional en Colombia año 2018*. DANE.
- Departament Nacional de Planejament. (2008). *Evaluación Familias en Acción Rural*. DNP.
- Di Virgilio, María Mercedes; Boniolo, Paula, i Otero, María Pía. (2012). *Transformaciones en las políticas de lucha contra la pobreza: Diseños del Norte y alternativas del Sur*. CLACSO.
- Garay, Luis Jorge. (1999). *Construcción de una nueva sociedad*. Tercer Mundo Editores, Revista Cambio.
- González, Esperanza. (1995). *Manual sobre participación y organización para la gestión local*. Foro Nacional por Colombia.
- Llei 789 de 2002, de 27 de desembre, per la qual es dicten normes per donar suport a l'ocupació i ampliar la protecció social i es modifiquen

- alguns articles del Codi Substantiu de Treball, Diario Oficial del Congreso de la República núm. 45.046 (2002).
- Martínez González, Lina María, i Morales Vasco, María Leonor. (2021). *Documento Maestro Programa Trabajo Social*. Universitat del Quindío.
- Morales Vargas, Martha Adiola; Mendoza, Fabiana Mariela; Weber Suardiaz, Clara, i Morales Vasco, María Leonor. (2021). *Impacto de los programas de transferencias monetarias condicionadas. Argentina y Colombia*. Arte Imagen.
- Saiz, Jorge Enrique, i Rangel Jiménez, Sander. (2008). Capital social: una revisión del concepto. *Revista CIFE Universidad Santo Tomás*, 10(13), 250-263. Universitat Santo Tomás. <https://revistas.usantotomas.edu.co/index.php/cife/issue/view/105>
- Secretaria de Planejament. (2017). *Calarcá Estadístico 2017*. Secretaria de Planejament.
- Vela Murillo, Norma Patricia; Rincón Largo, Jorge Andrés; Panéz Pinto, Alexander; García Sánchez, Carolina; Villota Gómez, Valentina; Patiño, Carlos Andrés; Ojeda Casanova, Mario Andrés; Murillo García, Julio Cesar; Peña Castellanos, Marcela; Giraldo Marín, Lucero; Lozano Botache, Jorge Prudencio; Morales Vasco, María Leonor, i Martínez González, Lina María. (2020). *Debates contemporáneos: resistencia al patriarcado, paz y economías para la vida*. Arte Imagen.